

Kalbos politikos metmenys Prūsijos Karalystėje XVIII–XIX a. sandūroje

Ona Aleknavičienė

Lietuvių kalbos institutas
ona.aleknaviciene@lki.lt

Anotacija. Straipsnio tikslas – nustatyti XVIII–XIX a. sandūroje kilusias idėjas dėl lietuvių kalbos kaip oficialiosios regioninės Prūsijos Karalystės kalbos statuso ir įvertinti jos planavimo parametrus. Pagrindiniai tyrimo objektai – prātarmės Kristijono Gotlybo Milkus žodyne *Littauisch–deutsches und Deutsch–littauisches Wörter-Buch* (1800) ir archyviniai dokumentai, teikiantys informacijos apie kalbos politikos prielaidas, formavimo kryptis, tikslus ir uždavinius. Prielaidas lietuvių kalbos atžvilgiu palankiai politikai sudarė XVIII a. pabaigos įvykiai: po trečiojo Abiejų Tautų Respublikos padalijimo (1795) prie Prūsijos prijungta Užnemunė, išsiplėtęs lietuvių kalbos arealas ir sustiprėjęs partikuliarizmo idėjos. Karo ir domenų rūmų Karaliaučiuje tarėjas, Rytų Prūsijos mokyklų inspektorius Christophas Friedrichas Heilsbergas, žinodamas lietuvių požiūrį į kalbos įtaką tapatybei, išmanydamas kalbų mokymosi motyvus, mokyklų bei bažnyčių galimybes, įstatymų leidybą, ėmėsi ir kalbos statuso planavimo, ir jo įgyvendinimo veiksmų. Immanuelis Kantas išskėlė kalbos grynumo kriterijų ir būtinybę jį išsaugoti dėl tapatybės išlaikymo, mokslo ir mokymo interesų, tam numatydamas du būdus: mokyklose ir bažnyčiose mokant gryna kalba ir plečiant tokioms kalbos vartojimo ribas.

Raktažodžiai: kalbos politika, Kristijonas Gotlybas Milkus, Christophas Friedrichas Heilsbergas, Danielius Jenischas, Immanuelis Kantas

Language policy in the Kingdom of Prussia at the junction of the 18th-19th centuries

Summary. The present paper examines the principles of the language policy designed in the Kingdom of Prussia at the junction of the 18th-19th centuries. This research aims to identify the main factors affecting the introduction of the Lithuanian language as the official regional language in the Kingdom of Prussia and to evaluate the parameters applied to such language planning. The main research objects in this study are the prefaces to Christian Gottlieb Mielcke's dictionary *Littauisch-deutsches und Deutsch-littauisches Wörter-Buch* (1800) and the archival material of the end of the 18th century, which provide information on the preconditions, directions, goals, and objectives of the language policy of the time.

The politics favorable to the Lithuanian language was preconditioned by the political changes in the 18th century. After the third partition of the Commonwealth of the Two Nations (1795) and with the annexation of Užnemunė to Prussia, the range of the Lithuanian language use expanded, and the ideas of regional particularism strengthened.

Christoph Friedrich Heilsberg, the author of the third preface to Mielcke's dictionary, a counsellor in the Königsberg Chamber of War and Domains, and an inspector of East Prussian schools, was well aware of the Lithuanian attitudes to the influence of language on identity, motives for language learning, legislation,

and the potential of schools and churches. On the grounds of this versatile expertise, he undertook language status planning.

With regards to Mielcke's observation about civil servants who need to learn Lithuanian and the Lithuanian approach to language, Heilsberg took a practical position on language planning. He suggested expanding the Lithuanian language use in the public sphere rather than considering the idea of German as a common state language. At Heilsberg's initiative, the Lithuanian language had to be used in such important areas as education, church, law, business, and administration. Heilsberg sought to ensure that it did not lose its cultural or administrative functions. Such plans presuppose the status of Lithuanian as an official regional language, equivalent to linguistic autonomy, where the language of a national minority has political autonomy and coexists with the official language of the state.

Heilsberg initiated not only the development but also the implementation of language policy. He developed the directions and measures of corpus planning: to help non-Lithuanians to learn Lithuanian, he encouraged Mielcke to prepare a Lithuanian–German and German–Lithuanian dictionary and supervised the publication of a Lithuanian grammar and a collection of sermons. This highlights the priorities of his education policy, which aimed to develop the language skills of teachers and priests, and to create conditions for civil servants working in the province to learn the Lithuanian language.

Three statements of Heilsberg as a high-ranking state official were important for increasing the prestige of the Lithuanian language: 1) language is a guarantor of identity; 2) provincial languages must be learned by civil servants and not vice versa; and 3) language must be nurtured.

The author of the fourth preface to Mielcke's dictionary, the German philosopher Immanuel Kant, raised the criterion of language purity. Considering that only pure language is important for the maintenance of the nation's distinctiveness, for science, and especially history, he emphasized the need to preserve the purity of language and proposed two ways to achieve this: to use pure language in schools and churches, and to expand the domains of its use.

This is the earliest attempt in the history of Prussian Lithuanian culture to give the Lithuanian language the status of an official regional language. Such policy ensured its functioning in all spheres of public life, its use in the education system, and created conditions for maintaining identity.

Keywords: *language policy, Christian Gottlieb Mielcke, Christoph Friedrich Heilsberg, Daniel Jenisch, Immanuel Kant*

1. Įvadas

XVIII amžius Prūsijos Lietuvoje gali būti laikomas kultūrinių sąjūdžių ir jas lydinčių polemikų amžiumi. Ypač ryškūs buvo lituanistiniai sąjūdžiai, prasidėję jau pirmajame dešimtmetyje ir kėlę bažnytinės kalbos kokybės klausimus, paskui, veikiami pietizmo ir liuteronų ortodoksų konkurencijos, plėtojęsi 3–4-ajame dešimtmetyje ir aktyvinę literatūros kūrimą, o 8–9-ajame formavęsi dėl Prūsijos tautų etnogenės ir jų kalbų istorijos, giesmynų rengimo principų bei giesmių kalbos. XVIII a. paskelbta kelio-lika poleminių veikalų, išleistos keturios gramatikos ir trys žodynai. Anksčiau pabaigą „užviršavo“ dvi Pilkalnio evangelikų liuteronų bažnyčios kantoriaus Kristijono Gotlybo Milkaus¹ (Christian Gottlieb Mielcke, 1733–1807) knygos: žodynas *Littauisch–deutsches und Deutsch–littauisches Wörter-Buch* ir gramatika *Anfangsgründe einer Sprach-Lehre* (1800). Jos parengtos tęsiant lituanistinę tradiciją: pirmosios pagrindas – Pilypo Ruigio (Philipp Ruhig, 1675–1749) žodynas *Littauisch–Deutsches und Deutsch–Littauisches Lexicon*, antrasis – jo sūnaus Povilo Frydricho Ruigio (Paul Friedrich Ruhig, ~1721–~1784) gramatika *Anfangsgründe einer Littauischen Grammatick* (1747). Abu veikalai perleisti juos atnaujinus ir papildžius, o žodyne vietoj Pilypo Ruigio pratarmės įdėtos keturios naujos ir taip sukurta erdvė diskursams apie kalbos ir visuomenės santykį.

¹ Straipsnyje vartojami tradiciniai asmenvardžiai tų kunigų ir kantorų, kurie dirbo lietuviškose parapijose.

Dėl išskirtinių pratarinių Milkaus žodynas dažnai patenka į Lietuvos ir užsienio tyrėjų akiratį. Pirmoji pratarinė yra paties Milkaus, antroji – Berlyno Švč. Mergelės Marijos ir Šv. Mikalojaus bažnyčių pamokslininko ir filosofo Danieliaus Jenišo (1762–1804), trečioji – Karo ir domenų rūmų Karaliaučiuje tarėjo, Rytų Prūsijos mokyklų inspektoriaus Christopho Friedricho Heilsbergo (1726–1807), o ketvirtoji – filosofo Immanuelio Kanto (1724–1804) (apie pratarinių autorių sąsajas žr. Bense 2006: 209–212; Shell 2011: 1–38; Sidabraitė 2020: 192–208; Aleknavičienė 2021b: 105–110). Tyrėjus ypač traukė ir tebetraukia Kanto pratarinė, nes manoma, kad tai paskutinis jo paties publikuotas kūrinys (Kant 2008: 431, plg. Kern 2007: 82), todėl domina jo biobibliografijos bei filosofinių idėjų tyrėjus (Rickevičiūtė 1968: 56–65; Putinaitė 2003: 389–396; Putinaitė 2004: 294–299; Putinaitė 2005: 34–40; Shell 2011: 1–38; Sidabraitė 2020: 192–208 ir kt.).

Šiame straipsnyje Milkaus žodyno prātarmės vertinamos kaip diskursas, skatinęs plačią istorinių, socialinių bei kultūrinių idėjų raišką, ryškinęs ne tik kalbos ir tapatybės santykio problemas (apie jas žr. Aleknavičienė 2021b: 101–136), bet ir kėlęs lietuvių kalbos statuso klausimą. Nors visų keturių pratarinių tikslas turėjo būti panašus ir pragmatiškas – pristatyti visuomenei naujai leidžiamą lietuvių–vokiečių ir vokiečių–lietuvių kalbų žodyną, tačiau jų autoriai pasinaudojo proga formuoti viešąją nuomonę ir dėl aktualių kalbos politikos klausimų.

Pagal dabartinę sampratą, pagrindinis kalbos politikos subjektas yra valstybė, o kalbos politika – tai valstybės priimami sprendimai (taisyklės, rekomendacijos, gairės) dėl kalbos (ar kalbų) statuso, vartosenos, vartojimo sričių ir tų kalbų vartotojų teisių (Kėvalienė, Raipa 2007: 47). Ji ypač aktuali valstybėms, kuriose yra didelės grupės kitakalbių asmenų ir intensyviai vartojama keletas kalbų. Kalbos politika – nuolatinis procesas, kiekviename valstybėje turintis savitas raidos kryptis, paremtas istoriškai susiklosčiusiais ideologiniais pagrindais, lemiamas skirtingų politinių, ekonominių, socialinių ir kultūrinių interesų. Kad to proceso eiga sudėtinga, iš pradžių neturinti nei valstybės institucijų, įgaliojimų formuoti ir įgyvendinti kalbos politiką, nei teisinės bazės ir dažnai plėtojasi tik inteligentijos iniciatyva, aiškiai matyti iš lietuvių kalbos situacijos tarpukario Lietuvoje (žr. Pupkis 2019a: 4–13; Pupkis 2019b: 7–15). Tiesiogiai reglamentuoti kalbą ir daryti ją politikos dalimi daugelis valstybių pradėjo tik XX a., kalbos statusą įtvirtindamos skirtingais būdais ir lygmenimis (apžvalgą žr. Smetonienė 2005: 23–26).

Pirmais kalbos politikos formavimo veiksmis, kurie paprastai tik vėliau baigiasi juridiniu dokumentu, laikoma problemos identifikavimas, apibrėžimas ir prioritetų atranka (Kėvalienė, Raipa 2007: 48). Tolesni veiksmai – kalbos planavimo įgyvendinimo būdų bei priemonių numatymas (duomenų apie esamą padėtį kaupimas, tikslų, uždavinių ir jų sprendimo būdų nustatymas) ir nuoseklus plano įgyvendinimas atliekant ir vykdymo kontrolę (dėl kalbos planavimo sampratos žr. Christian 1994: 29–40; Haugenas 1994: 14–28; Smetonienė 2005: 27–28).

Remiantis tokiomis teorinėmis prielaidomis, straipsnyje keliamas tikslas nustatyti XVIII–XIX a. sandūroje kilusias idėjas dėl lietuvių kalbos kaip galimės oficialiosios regioninės Prūsijos Karalystės kalbos statuso ir įvertinti jo įgyvendinimo būdus. Tyrimo objektu laikomos Milkaus žodyno prātarmės ir archyviniai XVIII a. pabaigos dokumentai, teikiantys informacijos apie kalbos politikos vykdymą (dabar saugomi Prūsijos kultūros paveldo Slaptajame valstybiniame archyve Berlyne, vok. *Geheimes Staatsarchiv Preußischer Kulturbesitz zu Berlin*; GStA PK).

Tiriant kalbos ir tapatybės sąsajas (Aleknavičienė 2021b: 101–136), jau nustatyta, kaip žodyno pratarinių autoriai aiškino kalbos vaidmenį tapatybės formavimosi ir palaikymo procese, kokių pateikė faktų apie pačių lietuvių suprastą kalbos reikšmę tautinėms ypatybėms ir moralei išsaugoti. Pagrindinis dėmesys dabar skelbiamame straipsnyje sutelkiamas į idėjas dėl kalbos politikos: sekama būtent ši siužetinė diskurso linija ir remiamasi tas idėjas galinčiais pagrįsti kitais šaltiniais. Jame sprendžiami tokie

uždaviniai: siekiama išryškinti, kaip XVIII–XIX a. sandūroje vertinta: 1) istorinė, socialinė ir kultūrinė kalbos vartojimo situacija; 2) lietuvių kalbos santykiai su kitomis kalbomis: grėsmės ir galimybės; 3) kalbos vartojimo sritys ir siekiai jas plėsti; 4) kalbos statuso įgyvendinimo idėjos: institucijos ir mokomosios priemonės².

Analizuojant lietuvių kalbos vartojimo situaciją ir kalbos politikos metmenis, kaip metodologine prieiga remiamasi sociolingvistikos teorija, išskiriančia du svarbiausius kalbos planavimo parametrus: 1) kalbos parinkimą tam tikriems tikslams – kalbos statuso planavimą; 2) pačios kalbos raidos planavimą – kalbos korpuso planavimą (Cooper 1989: 29–32; Christian 1994: 35–38). Pirmuoju atveju kalba gauna oficialiosios kalbos statusą, antruoju pradedamas kalbos statuso įgyvendinimas (norminimas ir tam reikalingų priemonių kūrimas). Šiuo požiūriu Milkaus žodyno prātarmės ir minėti archyviniai dokumentai iki šiol dar netirti. Apibendrinant rezultatus, taikomas analitinis aprašomasis ir interpretacinis metodas.

2. Istorinė, socialinė ir kultūrinė kalbos vartojimo situacija

Milkus, motyvuodamas savo leidžiamų knygų būtinumą, prātarmėje gana aiškiai nušvietė istorinį kontekstą: jis paminėjo paskutinį Abiejų Tautų Respublikos padalijimą („die letzte Theilung von Polen“ M 2r³) ir dėl to išaugusį Prūsijos Karalystei priklausančių lietuvių skaičių. 1795 m. po trečiojo padalijimo prie jos prijungus Didžiosios Lietuvos Užnemunę ir dalį Palenkės bei Mazovijos (iki Vyslos ir Pilicos upių), iš tiesų ženkliai padidėjo Prūsijos teritorija ir išsiplėtė joje vartojamos lietuvių kalbos ribos. Iš Užnemunės kartu su ta Lenkijos dalimi buvo suformuota nauja Prūsijos Karalystės provincija, kurią imta vadinti *Naujaja Rytų Prūsija*, *Naujaisiais Rytprūsiais*, *Naujosios Rytų Prūsijos provincija* (vok. *Neuostpreußen*, *Provinz Neuostpreußen*, 1795–1807), plg. Milkaus vartotus vietovardžius: „von Neu=Oftpreußen“ (M 2r), „in Neuoftpreußen“ (M 2v), „in Neu=Oftpreußen“ (M 5r).

Apibrėždamas Prūsijos Karalystei priklausantį lietuvių kalbos arealą, Milkus pirmiausia nurodė penkias didžiausias Senosios Rytų Prūsijos apskritis – Klaipėdos, Tilžės, Ragainės, Labguvos, Įsruties („fünf Hauptämter, Nahmens Memel, I Tilsē, Ragnit, Labiau und Insterburg“⁴ M 2r) – ir prie jų pridėjo Naująją Rytų Prūsiją („Neu-Oftpreußen“ M 2r). Jo duomenimis, po prijungimo Prūsijoje galėjo gyventi daugiau negu 200 000 lietuvių („Die Anzahl I aller littauifchen Unterthanen in ganz Preußen, nach seinen I jetzigen Gränzen betrachtet, mag wohl über 200 000 betragen“ M 2r).

Socialinę ir kultūrinę kalbos vartojimo situaciją apibrėžia tokie Milkaus pateikti lietuviškai kalbančių žmonių apibūdinimai: „von dem eingebornen I gemeinen Manne gesprochen“ (M 2r), „ſie blos von dem gemei=nen Manne gesprochen wird“ (M 2v), „von dem, in Sitten und Gebräuchen ganz unterſchiede=nen, gemeinen Landmann, der über ſeine Sprache keine I Auskunſt gehörig zu geben verſteht, geſprochen wird“ (M 2v), t. y. šią kalbą vartoja tik paprasti vietiniai kaimo žmonės, kuriems būdingi saviti papročiai ir tradicijos. Taigi pagrindinė kalbos vartojimo sritis – kasdienis bendravimas ir jį perteikiantis buitinis stilius. Pristatydamas gramatiką ir jos gale pridėtą skyrių apie poeziją, Milkus lietuvių kalbą apibūdino kaip grakščią, melodingą, turinčią daug rimų, vadinasi, tinkamą giesmėms kurti (M 5r–5v).

² Keliant tikslus ir uždavinius kalbos politikos temai, atsižvelgta į tai, kad kai kurios autorių nuostatos aktualios kalbos ir tapatybės temai, todėl, vengiant kartojimosi, čia paminimos trumpai ir duodama nuoroda į ankstesnį straipsnį.

³ Toliau prātarmių metrika sudaroma iš pavardžių pirmosios raidės *M*, *J*, *H*, *K* ir lapų numerio. Prātarmių vertimą į lietuvių kalbą žr. Koženiauskiene 1990: 580–591.

⁴ Cituojant vokiškus fragmentus iš šaltinių, balsės *a*, *o*, *u* su raidele *e* viršuje perteikiamos dabartinėmis *ä*, *ö*, *ü*.

Jenischas Prūsijos lietuvius laikė maža tautėle (J 6v–7r). Aprašydamas Prūsijos lietuvių charakterio bruožus, jis pabrėžė, kad lietuviai turi visus paprastai ir izoliuotai gyvenančių tautų privalumus ir nedaugelį jų trūkumų. Kaip privalumus išskėlė bendruomeniškumą, bičiulystę, santarvę, svetingumą, dorumą (J 10v), ypatingą meilę savo kalbai (J 9v–10v), o trūkumais laikė nacionalinį išdidumą, polinkį į girtavimą ir prietaringumą (J 11r). Pastarasis suprastinas kaip reliktiniai ikirikščioniškosios religijos elementai ir senųjų apeigų laikymasis (plg. ir H 12v). Heilsbergo aprašytos lietuvių savybės panašios, tik labiau pabrėžiamas sėslumas, santūrumas ir netgi priešiškus svetimšalių atžvilgiu, liudijantis kontaktų vengimą ir tautinių bendruomenių uždaramą (dar žr. 2 sk.).

Vienas iš tradicinei agrarinei visuomenei būdingų socialinių ir kultūrinių požymių atsispindi Heilsbergo teiginyje, kad žemutinio sluoksnio lietuviai nestudijuoja („Der Littauer der niedern Klasse vom plat=ten Lande studirt nicht“⁵ H 15r), taigi aukštesnio išsilavinimo nesiekia. Privalomasis pradinis mokymas lietuvių kalba Prūsijoje pradėtas diegti XVIII a. 2-ajame dešimtmetyje: jau tuomet siekta kiekviename didesniame kaime įsteigti po mokyklą, Karaliaučiaus universitete numatyta parengti lietuviškose parapijose dirbti galinčių kunigų ir mokytojų, išleisti mokomųjų priemonių (apie pradinio etapo veiksmus ir vykdytojus žr. Aleknavičienė 2018: 15–56 ir lit.). 1736 m. karalius Frydrichas Vilhelmas I (Friedrich Wilhelm I, 1688–1740, valdė 1713–1740) įkūrė Prūsijos Lietuvai skirtą paramos fondą *Mons pietatis*, kurį iš pradžių sudarė 40 000 talerių, bet vėliau jis padidintas iki 50 000 (Terveen 1954: 109–113; Neugebauer 1992: 177, 182). Iki 1740 m. Klaipėdos, Tilžės, Ragainės ir Įsruties apskrityse buvo pastatytos 275 mokyklos (Matulevičius 1989: 108; plg. Skrupskelis 1967: 18, kur nurodoma 340 mokyklų). Tad pradinis mokymas XVIII a. jau buvo įdiegtas, lietuviai darėsi vis raštingesni, tačiau studijuoti nebuvo linkę. Karaliaučiaus universitete 1718 m. įsteigtame Lietuvių kalbos seminare, vėliau tokiam pat Halės universitete (1728–1740) didžioji dauguma seminarų lankytojų per visą XVIII a. buvo vokiečių kilmės (plg. Schiller 1994: 195–223; Čitavičiūtė 2004: 329–355). Ir Jenischas, ir Heilsbergas teigė, kad Prūsijos Lietuvoje bažnyčios tarnais ir mokytojais daugiausia dirba (J 10r) ir veržiasi dirbti vokiečiai (H 15r).

Kantas Prūsijos lietuvius apibūdino kaip labai seną, dabar mažoje teritorijoje suspaustą ir izoliuotą gentį, dar išlaikiusią gryną kalbą ir dėl to labai svarbią istorijos mokslui:

fo ift auch der Vorthail, den die Wissen=lfchaften, vornehmlich die alte Gefchichte der Völkerwan=lderungen, aus der **noch unvermengten Sprache eines ur=alten, jetzt in einem engen Bezirk eingefchränkten und l gleichfam ifolirten Völkerftammes**⁶, ziehen können (K 16v).

Taigi Kantas, kaip ir Milkus bei Jenischas, pabrėžė nedidelę lietuvių gyvenamą teritoriją ir izoliuotumą, kuri galima suprasti ir kaip teritorinį kompaktiškumą, ir kaip visuomenės uždaramą. Visi keturi pratarmių autoriai lietuviškai kalbančią Prūsijos Karalystės visuomenės dalį socialiniu atžvilgiu suvokė kaip valstietišką, o kultūriniu – kaip menkai išsilavinusią ir labai veikiamą tradicijų.

3. Santykiai su kitomis tautomis ir kalbomis: grėsmės ir galimybės

Socialiniam ir kultūriniam kontekstui suvokti svarbūs duomenys apie bendravimą tarp žmonių, priklausančių skirtingoms kultūroms ir kalbančių savo gimtosiomis kalbomis. Milkaus pratarmėje pateikta šiek tiek informacijos apie lietuvių ir vokiečių maišymąsi. Jis Senosios Rytų Prūsijos vietovėse

⁵ Šis teiginys pratarmės tekste paryškintas kitu šriftu (švabachu), taigi ypač norėta į tai atkreipti dėmesį.

⁶ Čia ir toliau paryškinta cituojant.

buvęs nevienodas: kai kur senieji gyventojai jau labai susimaišę su vokiečiais kolonistais⁷, tačiau dar daug kur gyvena beveik vien lietuviai⁸, ypač apie Klaipėdą ir palei rytinę sieną:

In einigen Gegenden dieses | Bezirks **find die alten Einwohner fehr ftark mit deutfchen | Coloniften vermengt; in andern aber wohnen die Littauer | noch faft allein**, befonders im Memelfchen und in dem | Landtrich an der öftlichen Gränze, wo man oftmals in | zwanzig Dörfern hinter einander kaum Einen Deutfchen | findet (M 2r).

Atkreiptinas dėmesys į tai, kad Milkus, apibrėždamas visą lietuvių gyvenamą teritoriją Prūsijoje, nepateikė jokių užuominų apie lietuvių ir vokiečių kalbų mišinį. XVIII a. pabaigoje ir XIX a. pradžioje skirtingi visuomenės sluoksniai vartojo ne tą pačią kalbą: didžioji dauguma lietuvių valstiečių dar nemokėjo vokiškai, o aukštesniajam socialiniam sluoksniui priklausę vokiečiai – lietuviškai. Todėl manytina, kad tuomet dar nebuvo nei ryškių kalbų kontaktų, nei atitinkamai interferencijos, t. y. tokio kalbų poveikio viena kitai, kuris sukeltų struktūrinių normų pakitimų.

O štai kalbą Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės rytuose – prie Vilniaus ir už jo – Milkus apibūdino kaip turinčią rusų ir lenkų kalbų priemaišų. Skirtumas esą būtų menkesnis, jei knygų sudarytojai nebūtų lenkai arba nebūtų persiėmę lenkų kalba. Mat visi kilmingi žmonės ten kalbantys lenkiškai (Mielcke 1800b: 168). Į gramatiką Milkus įdėjo ištraukų iš Didžiojoje Lietuvoje išleistų knygų, kad parodytų tarminius skirtumus (Mielcke 1800b: 165–168). Povilas Frydrichas Ruigys savo gramatikoje buvo aprašęs tik Prūsijos lietuvių tarmes, centrine laikydamas Įsruties ir Ragainės apskričių tarmę, o kitas – tiek Didžiosios, tiek Prūsijos Lietuvos – periferinėmis (Ruhig 1747: 4r, 129–132; apie tai plačiau žr. Aleknavičienė 2020: 83–130). Jo aprašą Milkus iš esmės perėmė, tik atsisakė Ruigio klaipėdiškiams priskirtų žvejų ir kuršių tarmės pavyzdžių ir pridėjo ištraukų iš Didžiosios Lietuvos knygų. Ta Didžiosios Lietuvos kalba, kuri vartojama netoli Prūsijos sienos, nuo kalbos, kuria kalbama Rytų Prūsijoje, pasak Milkaus, skiriasi nedaug (Mielcke 1800b: 165, 168). Jis tikėjosi, kad dėl to jo veikalai bus tinkami ir Naujojoje Rytų Prūsijoje (M 4v–5r).

Įvertindamas padidėjusį Prūsijai priklausantį lietuvių kalbos plotą ir nedidelį lietuvių susimaišymą su vokiečiais, Milkus grėsmių tolesniam lietuvių kalbos gyvavimui nematė. O štai Jenischas prognozavo lietuvių kalbos išnykimą, nes mažesniosios tautos prisišlijejančios prie dominuojančiųjų ir išstipstančios bendroje masėje. Jis apeliavo į mokslininkų draugijas ir ragino „visokiais būdais ir iš visų jėgų“ stengtis, kad nė viena mažesnės tautos kalba neišnyktų. Kitas veiksmas, kurio mokslininkai turėtų imtis, tai spėti prieš joms išnykstant išsaugoti rašto paminklus, kronikas, sakmes, dainas, mitus arba bent jau parengti žodyną (J 6v–7r). Pasak Jenischo, lietuviškai kalba mažai žmonių ir ji gali netrukus tapti mirusia, todėl labai svarbu pasirūpinti išsamiau jos žodynu (J 7r).

Jenischas, gyvendamas ir dirbdamas Berlyne, aktyviai domėjosi senųjų ir tautinių kalbų santykiais⁹. 1796 m. parašė veikalą *Philosophisch-kritische Vergleichung von vierzehn älteren und neueren Sprachen Europens (Filosofinis kritinis keturiolikos senesniųjų bei naujesniųjų Europos kalbų palyginimas)*, kuriame lygino kalbas, tarp jų lietuvių ir lenkų. Abi jas traktavo kaip giminingas, turėjusias vieną prokalbę, tačiau savarankiškas (Jenisch 1796: 417). Rašydamas pratarmę Milkaus žodynui, jis pateikė informacijos apie lietuvių kalbos giminybę su graikų, slavų, baltų, germanų kalbomis (J 7r–9v). Būtent dėl giminybės ryšių bet kokia kalba esanti vertinga istorikams, tiriantiems tautų kilmę ir

⁷ Apie kolonizaciją Prūsijos Lietuvoje žr. Matulevičius 2003: 258–263 ir lit.

⁸ Apie tai, kad Prūsijos Lietuvoje yra daug vietovių, kur nekalbama vokiškai, žr. Zöllner 1804: 208.

⁹ Jenischas nuo 1780 m. Karaliaučiaus universitete studijavo teologiją ir filosofiją, po studijų nuo 1786 m. gyveno Berlyne, buvo Švč. Mergelės Marijos ir Šv. Mikalojaus bažnyčių pamokslininkas, Berlyno meno akademijos ir Berlyno universiteto profesorius.

jų kilnojimosi istoriją (J 6v). Kaip kalbų istorijos ir jų ryšių tyrėjas, Jenischas suvokė ir galimą lietuvių asimiliacijos bei kalbų interferencijos perspektyvą. Kita vertus, iš kontaktų su kaimyninėmis vakarinėmis tautomis ir švietimo jis tikėjosi kultūros pažangos ir ydų įveikimo (jomis, kaip minėta, laikė tautinį išdidumą, pasireiškiantį nepasitikėjimu kitataučiais, girtavimą ir prietaringumą, t. y. veikiausiai senosios religijos laikymąsi) (J 10v–11v). Įsivaizduodamas teigiamą įtaką kultūrai ir švietimui, Jenischas neprieštaravo ir vokiečių kalbos įvedimui, nors pripažino, kad lietuviai labai prisirišę prie savo kalbos ir to padaryti neįmanoma (J 10r–10v).

O štai Heilsbergas jau atkreipė dėmesį į neigiamą vokiečių kalbos ir papročių įtaką lietuviams. Kaip vieną iš praradimų, kuris ištikėtų praradus kalbą ir kurį jau esą galima pastebėti, jis įvardijo tautiškuo praradimą. Pasak Heilsbergo, kam jau tekę matyti žalingą vokiečių kalbos ir kultūros poveikį lietuviams, gyvenantiems pasienyje ir netoli miestų, tas patikėsiąs, kad lietuvis, prarasdamas kalbą, prarastų ir tautinius bruožus („daß der Littauer mit l feiner Sprache, feine Nationalheit verlieren würde“ H 15r). Jo duomenimis, kai kurie lietuviai, gyvenantys miestuose ar netoli jų, jau linkę perimti vokiečių papročius ir kalbą („taufcht zwar feine Mutterfsprache und National=Eigenheit l mit teutfcher Sprache und teutfchen Grundfätzen“ H 15r), bet tokie dar sudaro mažumą. Jis aprašė porą skirtingų situacijų, kaip elgiasi lietuviai kitatautėje ir kitakalbėje aplinkoje: 1) jie nekalba vokiškai, net jeigu ir moka; 2) tarnaudami pas vokiečius, vengia savo kalbos, kad nebūtų iš jų tyčiojamosi. Be to, jie nesituokia su svetimšaliais (H 15r). Taigi matyti sąmoningai išlaikoma distancija: pastangos vartoti tik savo kalbą rodo kontaktų vengimą ir tarpasmeninių barjerų kūrimą.

Pasak Heilsbergo, lietuviai įsitikinę, kad iš vokiečių nieko negali išmokti, bet per juos gali kai ko netekti (H 13v). Visa tai liudija dėl kalbos ir tautybės tuomet buvus įtampą, stokojus vienijamųjų komunikacinių ir kultūrinių ryšių, kurie padėtų įveikti abiejų tautinių bendruomenių uždarumą. Užuomina apie patyčias signalizuoja apie suvoktą vokiečių, kaip dominuojančios tautinės grupės, priešišumą lietuvių atžvilgiu. Manytina, kad socialiniai bei kultūriniai abiejų kalbinių bendruomenių ryšiai buvo silpni ir nedažni. Kai kurie kiti šaltiniai liudija lietuvių priešišumą ne tik vokiečiams, bet ir jų kalbai. Antai Johannas Friedrichas Zöllneris, 1804 m. keldamas idėją dėl vokiečių kalbos mokymo pradinėse mokyklose, rašė, kad lietuviai tam priešinasi ir mano, kad bet kokia siūloma naujovė jiems būtų nepalanki:

Die fo genannten Stock=Lithauer l dagegen werden sich sträuben, auch nur die=lßen Maßregeln die Hand zu biethen: denn l **fie haffen das Deutsche**, und vermuthen bei l jeder Neuerung, daß man damit ertwas zu ihrem Nachtheile im Schilde führe (Zöllner 1804: 211).

Heilsbergo požiūris į šių tautų ir jų kalbų santykius akivaizdžiai neigiamas – jie vertinami kaip keliantys grėsmę, t. y. laikomi rizikos šaltiniais. Heilsbergo teiginiai leidžia daryti prielaidą, kad netoli miestų ir miestuose jau radosi pavienių asmenų kultūrinės adaptacijos ar jų grupių akultūracijos požymių: įvairaus lygmens vokiečių kalbos ir kultūros elementų perėmimo ir atitinkamai naujų elgsenos reiškinių atsiradimo. Vis dėlto lietuvių miestiečių, lengviau nei valstietija pasiduodančių kultūros naujovėms, o per jas ir asimiliacijai, XVIII a. pabaigoje ir XIX a. pradžioje buvo palyginti mažai, todėl iki tokios kalbos situacijos, kokią pranašavo Jenischas, tuomet dar neprieita.

4. Kalbos statuso planavimas: vartojimo sritys

XVIII a. pabaigos politiniai įvykiai ir valstybių sienų pasistūmimas sukėlė ekonominių, socialinių ir kultūrinių permąnų. Dėl efektyvesnės valdžios struktūrų ir verslo veiklos, spartesnės švietimo plėtos reikėjo politinių sprendimų. Tai sudarė prielaidas lietuvių kalbai būti įtrauktai į kalbos statuso planavimo bei įgyvendinimo procesus ir tapti naujų visuomenės raidos rezultatų siekiamąja priemone.

Aiščiausiai kalbos politikos metmenys išdėstyti Heilsbergo pratarmėje. Jis buvo aukštas pareigūnas: nuo 1767 m. – Karo ir domenų rūmų Karaliaučiuje (vok. *Kriegs- und Domänenkammer Verwaltung in Königsberg*) tarėjas, nuo 1787 m. – Rytų Prūsijos mokyklų inspektorius Karaliaučiuje (vok. *Schulrat in Königsberg*), be to, buvo ir Karaliaučiaus karališkosios vokiečių draugijos (vok. *Königliche deutsche Gesellschaft zu Königsberg*) narys¹⁰. 1791 m. Heilsbergas išleido 64 puslapių instrukciją kaimo mokyklų mokytojams *Instruction für die Land-Schul-Lehrer nebst vermischten Fragen über verschiedene Gegenstände, zur Verbesserung des Unterrichts und der Erziehungs-Anstalten in allen Land-Schulen von Ostpreußen und Lithauen (Instrukcija kaimo mokyklų mokytojams su klausimais įvairiomis temomis siekiant pagerinti mokymą ir ugdymą visose Rytų Prūsijos ir Lietuvos kaimo mokyklose)*.

Žodyno pratarmės pradžioje Heilsbergas paminėjo du valdovus, kurie dėl kalbos politikos laikėsi skirtingų pozicijų: Juozapą II, pasisakiusį už bendrą valstybės kalbą, o Frydrichą II, palikusį savo karalystės provincijoms tautines kalbas, t. y., pasak Milkaus, jų tėvų ir protėvių kalbą („die Sprache ihrer Väter und Vorfahren“ H 12r). Juozapas II (Joseph II, 1741–1790) – Šventosios Romos imperijos imperatorius, valdęs nuo 1765 m. ir siekęs centralizuoti įvairiakalbę imperiją (ši įkurta 962 m. ir kaip Vakarų bei Vidurio Europos valstybinis darinys gyvavusi iki 1806 m.). Kaip įprasta imperijoms, administravimui palengvinti Juozapas II 1784 m. dekretu vokiečių kalbą paskelbė valstybine, privaloma visoms imperijos tarnyboms, teismams ir mokykloms. Tačiau kilus vengrų, kroatų, rumunų pasipriešinimui, sprendimą prieš mirtį atšaukė (Maitz 2011: 81). Jo dekretas nebuvo iš esmės nukreiptas prieš tautines kalbas – jis labiausiai skirtas valstybės tarnyboms (tarnautojams numatant trejų metų laikotarpį vokiečių kalbai išmolti), tačiau pasipriešinimas ėjo greta nepasitenkinimo kitomis jo reformomis. Reikalavimai buvo išgirsti – pirmenybė po 1790-ųjų jau teikta tautinėms kalboms (dėl vengrų kalbos žr. Schubert 1999: 200–201). Heilsbergas tiesiogiai nepasakė, kuri pozicija jam priimtinesnė, bet tolėsnės jo mintys aiškiai liudija, jog antroji, t. y. Prūsijos karaliaus Frydricho II (Friedrich II, 1712–1786). Jis valdė nuo 1740 m. ir tęsė savo tėvo Frydricho Vilhelmo I (šis valdė 1713–1740) vykdytą švietimo politiką, kurios esmė – padaryti raštingus žemutinius visuomenės sluoksnius ir šito pasiekti mokyklose ir bažnyčiose vartojant tautines kalbas.

Kalbos politikos atžvilgiu skirtingų valdovų paminėjimas rodo, kad visuomenėje tuo metu buvo keliamos įvairios idėjos ir dėl kalbos (kalbų) statuso. Heilsbergas teoriškai suvokė vienijamąjį bendrės krašto ar karalystės kalbos poveikį, bet realiai tokioms kalbos pranašumai jam atrodė veikiau tariami negu tikri. Vienos kalbos įvedimą nevienalytėje valstybėje jis prilygino bendrės pasaulio kalbos sukūrimui. Nors ši turėtų privalumų – palengvintą administravimą, supanašintų interesus, sustiprintų kultūrinius bei politinius ryšius, tačiau tokioms kalbos vis dėlto nėra (H 12r). Tolesni Heilsbergo svarstymai paremti naudos ir žalos opozicija: Lietuvos provincija, kalbos požiūriu sulieta su kitomis Prūsijos provincijomis, veikiausiai nukentėtų ir nežinia, ar tas suliejimas būtų naudingas valstybės interesams (H 12v–13r).

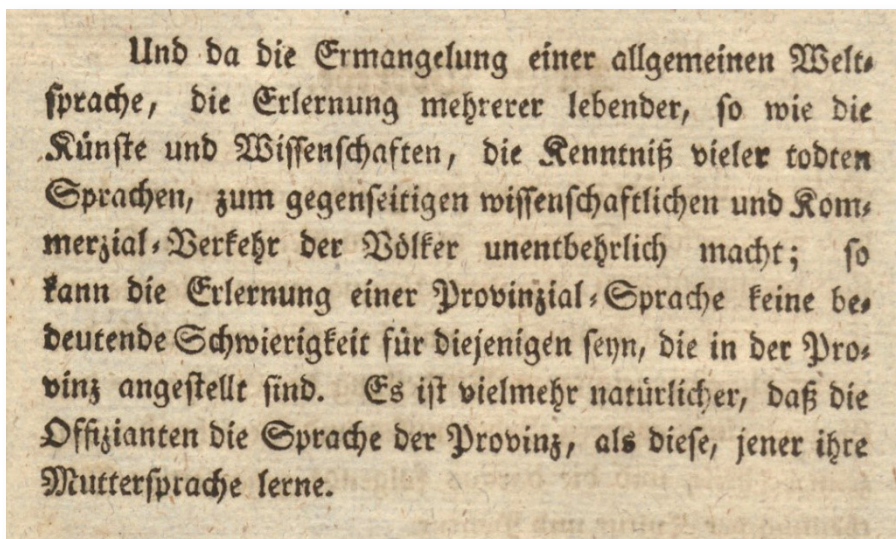
Pratarmės pradžioje Heilsbergo dėstyta dar gana nuosaiki pozicija dėl kalbų vartojimo netrukus peraugo į polemiką su Jenischo teiginiais. Berlyne gyvenančiam Jenischui lietuvių kalbos ateities perspektyvos gal ir nebuvo tokios svarbios kaip Heilsbergui. Nors Jenischas ir pabrėžė, kad lietuviai itin prisirišę prie savo kalbos, tačiau jei vokiečių kalba taptų priemone švietimui bei kultūrai plėsti, tai vokiečių kalbos įvedimui nebūtų galima prieštarauti („fo kann man ge=lggen das Heilsfame einer solchen Einführung der teutfchen | Sprache nichts einwenden“ J 10r–10v). Panašiu metu ryškėjo idėjos dėl valstybinės vokiečių kalbos statuso ir jo įgyvendinimo priemonių (Zöllner 1804). O štai Heilsbergas,

¹⁰ Heilsbergas kilęs iš Ragainės. Į Karaliaučiaus universitetą imatrikuluotas 1742 m. gegužės 19 d.: „Heilsberger Christoph. Frdr., Ragnit. Pruss.“ (Erler 1911/1912: 396).

kaip minėta, tokio įvedimo pasekmes traktavo kaip tautiškumo praradimą, kuris ištinka praradus kalbą („der Littauer mit | feiner Sprache, feine Nationalheit verlieren würde“ H 15r).

Keliant kalbos politikos tikslus, svarbu žinoti visuomenės grupių požiūrį į savo ir kitas kalbas, į vienos kalbos pakeitimą kita, išmanyti kalbų mokymosi motyvus, nustatyti, kaip kalbos naujoves platina mokyklos, viešosios informacijos priemonės ir įstatymų leidyba (Christian 1994: 34). Akivaizdu, kad Heilsbergas žinojo lietuvių nuostatas gimtosios kalbos atžvilgiu. Jis rašė, kad lietuviai myli savo kalbą ne iš užsispyrimo, o iš įsitikinimo, kad išmainius kalbą nukentės dorovė. Jų kalboje gausu pamokančių aforizmų, posakių ir reikšmingų priežodžių, kuriais jaunimui įdiejami padarumo ir tautinių dorybių pagrindai („Durch | diese pflanzen sie in die Seelen der Iugend, die Keime der | Rechtschaffenheit und ihrer Nažionaltugenden“ H 14v). Todėl Heilsbergas patarė ne lietuviams mokytis vokiečių kalbos kaip Jenischas, vokiečių kalbą laikęs priemone idėjoms perteikti, švietimui bei kultūrai plėsti, o atvirkščiai, lietuvių kalbos mokytis tarnautojams, norintiems dirbti provincijoje. Heilsbergas suko priešinga kryptimi negu Jenischas. Pasak Heilsbergo, bus daug natūraliau, jei valstybės tarnautojai mokysis provincijos kalbos, o ne provincijos gyventojai – tarnautojų gimtosios kalbos. O išmokti provincijos kalbą tiems, kas joje gyvena, nesą sunku (plg. ir 1 paveikslą):

fo | kann die Erlernung einer Provinzial=Sprache keine be=|deutende Schwierigkeit für diejenigen seyn, die in der Pro=|vinz angestellt sind. Es ist vielmehr **natürlicher, daß die | Offizianten die Sprache der Provinz, als diese, jener ihre | Muttersprache lerne** (H 12v).

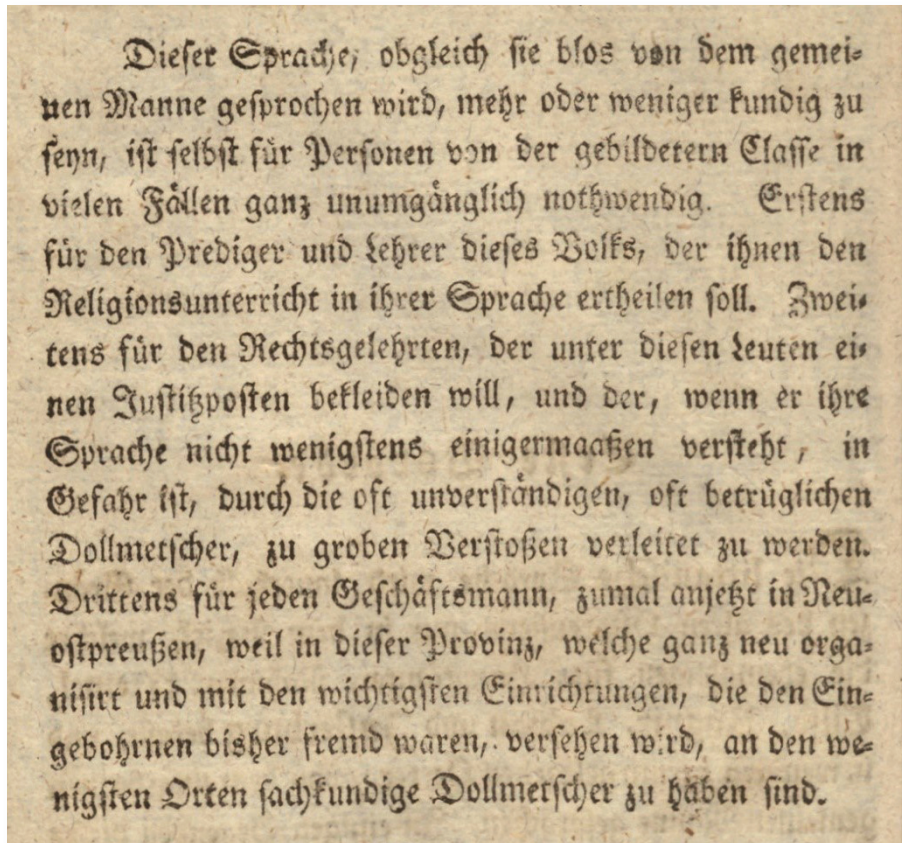

1 paveikslas. Christopho Friedricho Heilsbergo pratarmė: provincijos tarnautojai turi mokytis provincijos kalbos, o ne atvirkščiai (LMAVB RSS: K. J. 1999)

Jau pirmojoje žodyno pratarmėje buvo atkreiptas dėmesys į tai, kad Prūsijoje plečiantis lietuvių kalbos arealui neišvengiamai daugėja išsilavinusių sluoksnių asmenų, kuriems būtina išmokti lietuviškai. Milkus nurodė tarnautojus ir verslininkus: tai kunigai, mokytojai, teisininkai, vertėjai, prekybininkai (plg. ir 2 paveikslą), taigi lietuvių kalbą įsivaizdavo būtiną religinio ir bendrojo ugdymo, teisės ir prekybos srityse:

Dieser Sprache, obgleich sie blos von dem gemei=|nen Manne gesprochen wird, mehr oder weniger kundig zu | seyn, ist selbst für **Personen von der gebildetern Classe** in | vielen Fällen ganz unumgänglich nothwendig. Erstens | für den **Prediger und Lehrer** dieses Volks, der ihnen den | Religionsunterricht in ihrer Sprache ertheilen soll. **Zwei=tens** für den **Rechtsgelehrten**, der unter diesen Leuten ei=|nen

Iuftizpofthen bekleiden will, und der, wenn er ihre | Sprache nicht wenigstens einigermaaßen verfteht, in | Gefahr ift, durch die oft unverftändigen, oft betrüglichen | **Dollmetscher**, zu groben Verftößen verleitet zu werden. | Drittens für jeden **Gefchäftsmann**, zumal anjetzt in Neu=oftpreußen, weil in diefer Provinz, welche ganz neu orga=niſirt und mit den wichtigften Einrichtungen, die den Ein=gebohrnen bisher fremd waren, verfehen wird, an den we=lnigften Orten fachkundige Dollmetscher zu haben find (M 2v).

2 paveikslas. Kristijono Gotlybo Milkaus pratarmė: nurodomi pareigūnai, kuriems reikia mokėti lietuviškai (LMAVB RSS: K. J. 1999)

Milkus, savo pratarmėje keldamas būtinybę sutvirtinti ryšius tarp Senosios ir Naujosios Rytų Prūsijos, pabrėžė, kad lietuviškai išmokti turi norintys dirbti prie Prūsijos neseniai prijungtoje dalyje, kur dar tik atliekama pertvarka ir nebūsią galima rasti kvalifikuotų vertėjų (M 2v). Jis buvo oficialus vertėjas, paskirtas 1789 m. ir vertęs karaliaus įsakus (Mielche 1800-06-26: 51r–51v; Triškaitė, Sidabraitė 2019: 236–241; Sidabraitė 2021: 84), todėl nurodė grėsmes, atsirasiančias dėl nekokybiško vertimo: nesuprantant kalbos ir nesant gerų vertėjų, kilsiąs pavojus pažeisti įstatymus¹¹.

Heilsbergas, plėtodamas Milkaus mintį dėl tarnautojų, dirbsiančių visuomenės valdymo, švietimo ir aptarnavimo darbą, pateikė pasiūlymą svarstyti ne bendrės valstybinės kalbos idėją, o išplėsti lietuvių kalbos viešojo vartojimo sritis. Bendrės kalbos pranašumai jam neatrodė realūs net ir siekiant lengvesnio administravimo. Provincijos kalba – jokia kliūtis: tereikia išversti įstatymus ir tai nesą nei sudėtinga, nei brangu:

¹¹ Kalbos politikos požiūriu svarbu, kad valstybės iniciatyva visuomenei perteikiama informacija būtų tiksli ir suprantama, todėl valstybė turi atsižvelgti į tai, kokios kokybės kalba vartojama (plg. Kėvalienė, Raipa 2007: 47).

Wenn man indessen über diesen Gegenstand unbedungen nachgedacht hat, so scheinen die Vorzüge einer allgemeinen Landesprache mehr scheinbar, als wahr, mehr labrathlich, als anrathlich zu seyn.

Denn, was die Landesgesetze betrifft, so **bedarf es nur ihrer Uebersetzung in die Provinzialsprache**, die weder schwierig noch kostbar ist (H 12v).

Heilsbergas teigė, kad lietuviai paklūsta vyresnybės potvarkiams ir įstatymams, ypač jei jie skelbiami lietuvių kalba (H 13r). Šiuo atveju kalba traktuota kaip priemonė, padedanti lietuviui palaikyti pilietinius santykius su valstybe, formuoti pilietinę tapatybę. Heilsbergas siekė, kad lietuvių kalba neprarasėtų administracinių funkcijų. Verčiant teisinius dokumentus, formuojasi administracinės kalbos stilius, randasi daugiau įvairių sričių terminijos.

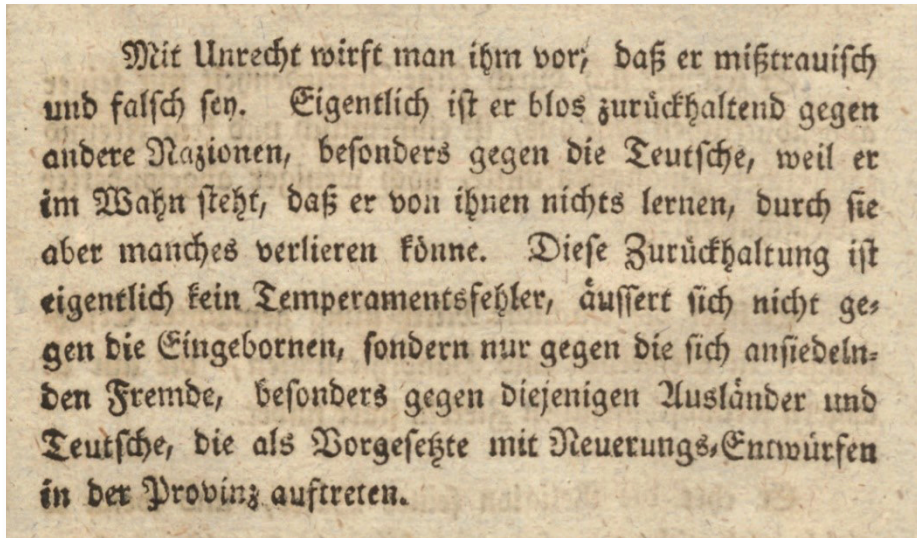
Iškeltos idėjos dėl platesnio lietuvių kalbos vartojimo visuomenės aptarnavimo sistemoje – dėl lietuviškai mokančių įvairių sričių darbuotojų ir į lietuvių kalbą verčiamų įstatymų – liudija Heilsbergo siekį planuoti jos statusą – padaryti oficialiai vartojama kalba. Šiuolaikiniais terminais kalbant, jam buvo artimas kalbinės autonomijos principas, kai šalia oficialiosios nacionalinės kalbės tautinė mažuma turi oficialų regiono kalbos statusą, t. y. laikoma oficialiaja regionine kalba (dėl sampratos žr. Klimaitė 2004: 14; Kėvalienė, Raipa 2007: 49). Čia vadovautasi teritoriniu principu – teisė vartoti etninės tautos kalbą svarbiausiose viešojo gyvenimo srityse būtų galimà tik tam tikroje valstybės teritorijoje.

Prūsijos Lietuvos istorijoje tokie kalbos politikos siekiai užfiksuoti pirmą kartą. Nors tai tik kalbos politikos kontūrai, bet jie liudija siekius nustatyti lietuvių kalbos, kaip oficialiosios regioninės kalbos, statusą: jos funkcionavimą svarbiausiose viešojo gyvenimo srityse, galimybę gauti ir skleisti informaciją, palaikyti jos mokymą švietimo sistemoje¹². Heilsbergo iniciatyva lietuvių kalba turėjo užimti pozicijas tokiose svarbiose viešojo gyvenimo srityse kaip švietimas, bažnyčia, teisė, verslas, administravimas. Milkaus žodynas dvikalbis, bet Heilsbergas net nekėlė idėjos dėl dvikalbio ugdymo, galėjusio padėti tautinėms mažumoms integruotis į aplinką, kurioje valstybės lygmeniu dominavo vokiečių kalba.

Kalbėdamas apie pamokslininkus bei mokytojus, kurių provincijoje gali pritrūkti, jei šių pareigų neperims jų vaikai, Heilsbergas pabrėžė, kad lietuvių vietas stengiasi užimti svetimšaliai: atvykėliai iš Silezijos ir Pamaro, ir apskritai vokiečiai („daher find es Fremde, I Schlefier, Pommern, überhaupt Teutsche“ H 15r), o jų lietuvių kalbos žinios ir kalbėjimo įgūdžiai netobuli. Reikia pridurti, kad visoms lituanistinėms XVIII a. polemikoms būdingas tas pats dėmuo: vertinant kalbinę ir kultūrinę kompetenciją, gana ryški opozicija *savas* : *svetimas*. Tačiau šiuo atveju lietuvių priešinimas svetimšaliams sietinas su regioninio partikuliarizmo idėjomis. Rytų Prūsijos provincijai, t. y. tai Prūsijos Karalystės daliai, kuri XVI–XVII a. pr. egzistavo kaip Prūsijos Kunigaikštystė (1618 m. asmenine unija ji susijungė su Brandenburgu, o 1701 m. tapo Prūsijos Karalystės regionu), buvo būdinga savitumo, išskirtinumo samprata, kuri laikoma lokalaus patriotizmo požymiu ir istorikų fiksuojama kaip istorinė tradicija (Niedzielska 1999: 41). Vertinantys Prūsijos praeitį net jos vardo suteikimą valstybei suvokė kaip politinį ir kultūrinį krašto ypatingumą.

Partikuliarizmo idėjos buvo artimos ir Heilsbergui, gynusiam ne tik lietuvių, bet ir savo – seno šio krašto gyventojų vokiečio – pozicijas nuo atėjūnų, kurie „kaip viršininkai lenda į provinciją su naujovių projektais“ („die als Vorgefetzte mit Neuerungs=Entwürfen I in der Provinz auftreten“ H 13v; plg. ir 3 paveikslą) (apie tai žr. Sidabraitė 2020: 200–202).

¹² Dabartinių Europos kalbų tyrėjai mato panašias ir visoms šalims bendras kryptis, vedančias prie esminių kalbos politikos tikslų, išskyrus tik rūpinimąsi kalbos sklaida už šalies ribų (plg. Vaišnienė 2014: 34). Kalbos statusas paprastai turi didelės reikšmės ir tolesniam jos likimui (Kalėdienė 2009: 291).

3 paveikslas. Christopho Friedricho Heilsbergo pratarmė: nepalankus požiūris į svetimšalius, atvykstančius į provinciją (LMAVB RSS: K. J. 1999)

Apie tautai primetamų prieštarų naujovių neigiamus padarinius, pasipūtėliškas svetimųjų pretenzijas ir paniekinimą Heilsbergas rašo ir kitoje pratarmės vietoje, norėdamas pateisinti lietuvių santūrumą kitataučių atžvilgiu:

Und wer überdem weiß, | wie oft diese Nation sich von den fehlgeschlagenen Wür=kungen, mancher gegen **die Totalität streitenden Neue=rungen**, zu überzeugen, überdem die stolzen Anmaaßun=Igen und Zurücksetzungen **der Fremden** zu dulden, Gele=Igenheit gehabt, der wird jenes Zurückhalten ihr weniger | zurechnen (H 13v–14r).

Tuo norėta parodyti, kad šios provincijos raida savita ir jai netinka iš kitų kraštų perkeliamos naujovės. Tokie teiginiai paliudija dvejopus reiškinius: tradicinės visuomenės priešinimasis bet kokiems pokyčiams ir valdininkų norą siekti didesnės nepriklausomybės nuo centrinės valdžios. Tai gynybinė reakcija, nukreipta ankstesnei padėčiai išlaikyti. XVIII a. pabaigoje Prūsijoje pradėjo kilti laisvo užsieniečių judėjimo ir apsigyvenimo klausimai¹³, kritikuota pasenusi muitų ir ekonomikos politika, nes ji buvo paremta prievarta, ribojo ne tik asmens judėjimo, bet ir gamybos bei prekybos laisvę (Müller 1928: 30–33, 36–37). Rytų, Vakarų ir Naujosios Rytų Prūsijos ministras Berlyne Friedrichas Leopoldas von Schrötteris (1743–1815) buvo atviras reformoms ir ėmėsi kurti naujus kolonizacijos principus bei jų įgyvendinimo būdus (Müller 1928: 37–38, 45–50).

Kolonizacija XVIII a. prasidėjo karaliaus Frydricho I iniciatyva po 1709–1711 m. maro ir toliau vyko keliomis bangomis. Po 1795 m. Abiejų Tautų Respublikos padalijimo prie Prūsijos prijungus Užnemunę ir dalį Lenkijos žemių, keltos naujoviško ūkininkavimo idėjos, kurios buvo siejamos ir su nauja kolonizacija (Müller 1928: 35–48). Schrötteris pagrindiniu kolonizacijos tikslu laikė kultūros ir pramonės pagyvinimą, kuris turėtų rasti vietiniams sekant kolonistų pavyzdžiu: šie visų pirma turį būti

¹³ Svetimšalių klausimą yra kėlęs ir Kantas. 1795 m. traktate *Zur ewigen Frieden (Į amžinąją taiką*, Kant 1996: 111–168) jis apibrėžė svetimšalio teisę nesulaukti priešišku veiksmų savo atžvilgiu, jei pats elgiasi taikiai, tačiau svetingumo teisė, t. y. leidimas atvykti, suteikia jam tik galimybę užmegzti santykius su vietiniais, bet tai nėra teisė, leidžianti jam pasidaryti namiškiu. Kanto nuomone, prigimtinėi teisei prieštarauja ir necivilizuotų genčių plėšikavimas, ir ypač civilizuotų prekybinių valstybių grobikiškumas vykstant į svetimus kraštus ir engiant tautas. Kinija ir Japonija, pasak Kanto, pasielgė išmintingai atidariusios tik uostus, bet atvykėlių į kraštą neįsileidusios ir nuo bendravimo su vietiniais izoliavusios (Kant 1996: 131–134).

vietos gyventojų mokytojais ir tik paskui tiesiogiai prisidėti prie provincijos atstatymo (Müller 1928: 45–50). Kaip ir anksčiau, atvykėliams buvo padedama įsikurti, atleidžiama nuo mokesčių, teikiama ne tik parama, bet ir privilegijos (Müller 1928: 51–54).

Senųjų tautų bei jų kalbų atžvilgiu Schrötterio pozicija nebuvo itin palanki. Lietuvių kalbą laikydamas skurdžia dėl sąvokų, ypač abstrakčių, trūkumo ir literatūrinės tradicijos neturėjimo, visuomenės pažangą siejo su aukštesni kalbinių ir kultūrinių lygmenį suteikti galinčia vokiečių kalba (Niedzielska 1999: 44). Schrötteris teisingumo ministru Juliu Eberhardui von Massowui (1750–1816) 1802 m. rašytame rašte *Wegen Ausrottung der Litauischen Sprache (Dėl lietuvių kalbos panaikinimo)* vokiečių kalbos įvedimą numatė kaip palaipsni procesą ir siejo jį su kultūros raida. Jų susirašinėjimas paskatino 1802 m. rudenį Massową ir vyriausiąjį konsistorijos bei mokyklų tarėją Berlyne Johanną Friedrichą Zöllnerį (1753–1804) atlikti kelionę po Vakarų, Rytų ir Naująją Rytų Prūsiją (Niedzielska 1999: 44).

Schrötteris kalbos politiką Prūsijoje, kurioje ir iki Abiejų Tautų Respublikos padalijimų gyveno nemažai įvairiakalbių etninių bendruomenių, orientavo į bendrą valstybės kalbą, kurios link turėjo būti einama taip, kaip įsivaizdavo Jenischas: suvokiant didesnę vokiečių kalbos prestižą ir pamažu ją perimant (plg. J 10r–10v). Zöllneris panašią koncepciją 1804 m. išdėstė knygoje *Ideen über National-Erziehung besonders in Rücksicht auf die Königl. Preußischen Staaten (Idėjos dėl tautinio ugdymo, ypač atsižvelgiant į karališkosios Prūsijos valstybes)*: jis pateikė argumentus dėl bendros vokiečių kalbos ir siūlė jos mokyti mokyklose greta ugdymo tautinėmis kalbomis tikintis, kad sunkumus įveiks bent antroji karta (Zöllner 1804: 189–211). Zöllneris palaikė bendrinės vokiečių kalbos, paremtos vokiečių aukštaičių tarne, vartojimą švietimo sistemoje (Zöllner 1804: 265–268). Taigi panašiu metu sklandė idėjos ir dėl vokiečių kalbos, kaip oficialiosios valstybinės kalbos, statuso.

XVIII–XIX a. sandūroje buvo nemažai krašto reformoms nepritariančių ir partikuliarizmo idėjomis persismelkusių Prūsijos kunigų, intelektualų bei valdininkų, kurie, tvirtindami savitą krašto tapatybę, gynė lietuvių kalbą kaip svarbų savitumo dėmenį (Sidabraitė 2021: 82). Lietuvių, kaip etninės bendruomenės, kalbą Heilsbergas laikė ne kliūtimi, bet vertybe, padedančia išsaugoti kultūrinę tapatybę ir dorovę. Tai, be kita ko, liudija, kad jam rūpėjo tiek kalbos, tiek ją vartojančios visuomenės funkcionavimas. Kantas savo pratarinėje taip pat aiškiai išreiškė pagarbą tautiniam lietuvių savitumui¹⁴ ir jį užtikrinančiai kalbai, bet jis labiausiai akcentavo kalbos grynumo svarbą (apie tai plačiau žr. Aleknavičienė 2021b: 122–128).

Lietuvių kalbos išsaugojimo klausimas sutapo su siekiais išlaikyti didesnę politinę, administracinę bei kultūrinę provincijos autonomiją, netgi šiek tiek ignoruojant bendruosius valstybės interesus. Reikalavimas tarnautojams mokėti lietuviškai sudarė sąlygas riboti atvykstančiųjų skaičių (kalbos nemokėjimas buvo kliūtis jiems įsidarbinant) ir padidinti galimybes tas pareigas užimti vietiniams Prūsijos Lietuvos vokiečiams, kuriems išmokti lietuviškai buvo lengviau negu atvykėliams. Atkreiptinas dėmesys į tai, kad Heilsbergas rašė ir apie moralinį atpildą už pastangas išmokti lietuvių kalbą: tokie asmenys tapsią labiau gerbiami visuomenėje, pasitikėjimą įgysią ne tik jie patys, bet ir jų mokymas bei įstatymai („Es ist ungläublich, wie viel der Lehrer und Richter in Vertrauen für sich, seiner Lehre, und seiner Befehle gewinnt, wenn er der Volkssprache mächtig ist“ H 15r). Taigi čia, stengiantis sužadinti norimą rezultatą, pasitelktas socialinio prestižo argumentas.

Milkus, nurodydamas žodyno vartotojus, įsivaizdavo poreikį stiprinti komunikacinius ryšius tarp Senosios ir Naujosios Rytų Prūsijos, o Heilsbergas, siūlydamas plėsti lietuvių kalbos vartojimą svarbiausiose viešojo gyvenimo srityse, veikiausiai turėjo dar ir politinių uždavinių, tik jiems detalizuoti šiuo

¹⁴ Apie tai, kaip Kantas suvokė tautų charakterį, žr. Putinaitė 2005: 34–38.

metu trūksta duomenų. Prielaidas tokiam kalbos statuso planavimui sudarė naujės provincijos atsiradimas ir ženklus lietuvių kalbos arealo išsiplėtimas po 1795 m.¹⁵

Ankstesnių XVIII a. lituanistinių sąjūdžių priežastys buvo įvairios, bet juos vienijo tai, kad pagrindiniai dalyviai – provincijos kunigai ir kantorai. O štai XVIII–XIX a. sandūroje į veiklą aktyviai įsitraukė valdininkai (dabartiniais terminais, politikai). Kalbos politikos diskursai paprastai būna neatsiejami susiję ir valdžia: visuomenėje vyksta nuolatinė kova dėl tam tikrų kalbinės gyvensenos formų, o joms įgyvendinti reikia galios (plg. Landwehr 2018). Siekiant viešojo įtvirtinimo, ženklesnių rezultatų pasiekiami tik tada, kai kalbos planavimo veikloje dalyvauja autoritetingų ir su valstybės politika susijusių asmenų (plg. Christian 1994: 32). Šiuo atveju įtakingiausias iš jų buvo Heilsbergas. Kaip didelis autoritetas pasikvietas filosofas Immanuelis Kantas. Nors tuo metu iš akademinės veiklos jis jau buvo pasitraukęs – paskaitas Karaliaučiaus universitete skaityti baigė 1796 m. (Malter 1990: 24–32), tačiau 1795 m. išėjusiame traktate *Zur ewigen Frieden (Į amžinąją taiką)* išklėlė itin aktualių idėjų apie tautų, valstybių ir piliečių teises bei taikaus sugyvenimo principus (Kant 1996: 111–168).

Pagal dabartinę kalbos politikos rūšių sampratą, Heilsbergui buvo artima skatinamoji kalbos politika (dėl kalbos politikos rūšių žr. Kėvalienė, Raipa 2007: 47), kuri skatina tam tikros kalbos vartojimą, apibrėžia ir nustato vartojimo sritis, užtikrina ją palaikančius materialiuosius bei žmogiškuosius išteklius (apie juos žr. 5 sk.). Heilsbergo, kaip valdžios galių turinčio asmens, teiginiai, kad lietuviškai mokytis būtina nelietuviams, einantiems pareigas Prūsijos Lietuvoje (taigi valstybės mastu dominuojančios tautės ir aukštesniojo visuomenės sluoksnio atstovams), o ne atvirkščiai, tuo metu ne tik prognozavo teisę lietuviams būti aptarnaujamiems jų gimtąja kalba, bet ir labai stiprino lietuvių kalbos prestižą.

5. Idėjos dėl kalbos statuso įgyvendinimo: institucijos ir priemonės

Planuojant kalbos statusą, paprastai pradedamas ir kalbos korpuso planavimas: pasirinkus oficialiąją kalbą, išskyla būtinybė padaryti ją labiau sunormintą, modernesnę, kad būtų tinkama naujoms funkcijoms atlikti. Šie uždaviniai susiję su mokomųjų ir norminamųjų priemonių kūrimu. Kad Heilsbergui rūpėjo kalbos priežiūros darbai, rodo jo teiginys, jog lietuvių kalbą reikia ne tik išsaugoti, bet ir puoselėti. Tai daryti turėtų bažnyčių ir mokyklų mokytojai, taigi jo išskirtos dvi institucijos: bažnyčia ir mokykla:

Unter diesen Umständen scheint es denn wohl vortheilhaft zu seyn, dem Littauer seine Sprache zu lassen. | Es ist daher auch, besonders in Rücklicht **der Kirchen= und | Schullehrer, nothwendig, die littauische Sprache zu exko=lliren** (H 15r).

Heilsbergas, kaip Rytų Prūsijos mokyklų inspektorius, kontroliavimo švietimo sistemą. Jo teiginys sietinas su uždaviniu sukurti kokybišką kalbos mokymą mokyklose ir bažnyčiose.

Kalbant apie Heilsbergo indėlį ne tik numatant kalbos statusą, bet ir užtikrinant jo įgyvendinimą, reikia įvertinti ir jo pastangas organizuojant mokomasias priemones. Argumentuodamas tuo, kad bendrės pasaulio kalbos nėra, jis tvirtino, jog dėl santykių mokslo ir komercijos srityje reikia apskritai išmokti daug kalbų, tiek gyvųjų, tiek mirusių (pirmųjų – dėl bendravimo, antrųjų – dėl mokslo ir kultūros supratimo) (H 12v). Pasak Milkaus, lengviausias būdas išmokti bet kokią kalbą yra bendravimas, bet lietuvių kalba kelianti sunkumų dėl to, kad ją vartoja tik kaimo žmonės, negalintys suteikti apie ją pa-

¹⁵ Kalbos statuso nustatymas konstitucijose dažnesnis tais atvejais, kai reikia piliečių pasitikėjimo atkuriant ar naujai kuriant valstybę, taip pat kai siekiama išlaikyti vidaus politikos stabilumą, jei valstybėje gyvena didelės bendruomenės, vartojančios skirtingas kalbas (Vaišnienė 2014: 26).

kankamai žinių, todėl norint per trumpesnę laiką ir bent kiek taisyklingiau ją išmokti, reikia žodyno ir gramatikos (M 2v).

Jenischo pratarinėje pabrėžti moksliniai interesai: aktualinta kalbos duomenų reikšmė humanitariniams mokslams (J 6v). Milkaus žodyno atsiradimas taip pat sietas su šio moksliniais interesais (J 9v), tačiau apie lietuvių kalbos, kaip mokslo kalbos, perspektyvą aiškiai nepasisakė nė vienas iš pratarinių autorių. Tarp žodyno vartotojų Jenischas matė daugiausia mokytojus bei bažnyčios tarnus – jais esą daugiausia dirba vokiečiai – prūsai ar sileziečiai („mei=Iftentheils Teutfche, 3. B. Preußen oder Schlefier“ J 10r), bet gyventojai šviečiami ir mokomi lietuviškai (J 10r).

Žodyno ir gramatikos būtinumas buvo suprantamas ir Heilsbergui. Kadangi kaimuose gyvenantys žemutinio sluoksnio lietuviai nebuvo linkę studijuoti, tai negalėjo tapti nei kunigais, nei mokytojais. Tas vietas stengėsi užimti atvykėliai iš kitų provincijų (anot Heilsbergo, iš Silezijos ir Pamaro, arba Pomeranijos) ir apskritai vokiečiai, tik jie turėjo išmokti lietuviškai (H 15r). Kaip minėta (žr. 4 sk.), jis buvo atkreipęs dėmesį ir į tai, kad šių kalbės žinios ir kalbėjimo įgūdžiai dažnai būna nepakankami („ihre Sprachkennt=lniß und Sprachfertigkeit oft fehr unvollkommen“ H 15r), nes išmokti kalbą trūkstant gramatikų ir žodynų sunku. Ši užuomina liudija ir reikalavimus kalbos kokybei.

Heilsbergas vertino Milkaus žodyną kaip patikimą ir pakankamą mokomąją priemonę, o patį Milką gerbė už jaunimo mokymą ir knygų rengimą (H 15v), tačiau čia išskirtinis yra ir paties Heilsbergo indėlis. Pratarinėje Milkus nurodė, kad apsisprendimą parengti naują žodyną nulėmė draugų ir Heilsbergo skatinimas (M 3r). Jo pavardė Milkaus pratarinėje vienintelė (kiti tą darbą dirbti raginę draugai neįvardyti), todėl akivaizdu, kad jo autoritetas ir įtaka jam buvo didžiausia.

Dar svarbesnis faktas yra Milkaus laiške, rašytame Heilsbergui 1799 m. balandžio 11 d. iš Pilkalnio į Karaliaučių (Mielcke 1799-04-11: 11r). Milkus sakė, kad, atsižvelgdamas į Heilsbergo patarimą, parašys žodyno pratarinę ir per keturias savaites atsiųs jam kartu su gramatika. Šią buvo numatyta dar duoti profesoriui Krause'ui, kad galutinai parengtų:

Ew[e]r Wohlgebornen Hochgeneigtem **Rath zu folge werde eine Vorrede zu I dem littauifchen Wörter=**Buch entwerfen, und nebft der **Gram[m]atic inner=**halb 4. Wochen zu überfchicken **nicht ermangeln**, fehe es auch als eine I besondere Gefälligkeit an, wenn Herr *Profesfor Kraufe* fe völlig auszulfeilen fich die Mühe geben wollen (Mielcke 1799-04-11: 11r; Triškaitė, Sidabraitė 2019: 226–229).

Taigi pratarinę Milkus parašė ne savo iniciatyva, o Heilsbergo paskatintas (sprendžiant iš laiško, tai turėjo padaryti 1799 m. nuo balandžio vidurio iki gegužės vidurio). Laiške Milkus pritarė ir gramatikos peržiūrai, tad šis sumanymas taip pat buvo ne jo paties, o Heilsbergo. Tai akivaizdžiai rodo, kad pastarojo indėlis rūpinantis mokomųjų priemonių leidyba buvo didelis. Heilsbergas ne tik formavo kalbos politiką, bet rūpinosi ir jos įgyvendinimu: visų pirma, būtiniaisiais kalbiniais leidiniais: žodynu ir gramatika. Šie veikalai – ypač svarbios priemonės kalbos korpuso planavimui.

Tame pačiame laiške Milkus dar pageidavo, kad spaustuvininkai Gottliebas Lebrechtas Heeringas ir Georgas Karlas Haberlandas tuo laiku atleistų jį nuo postilės vertimo. Tuo metu Milkus kartu su kitais vertė Johanno Gottlobo Heymo (1738–1788) postilę (*Mišknogos* išspausdintos taip pat 1800 m.). Milkus siuntė Heilsbergui keturis postilės pamokslus ir laišką, prašydamas įteikti spaustuvininkams:

Ich wüncfte nur, daß mich die Her=Iren *Heering* und *Haberland* in der Zeit von der Überfetzung des Pre=Idigt Buches *dispensiren* könnten. Zu dem Ende **fchicke Ihnen aber=**lmahl 4. ftück **Predigten**, nebft beýgehendem Briefchen, welche Ew[e]r Wohlge=Ibornen denenfelben einzureichen ganz gehorfahmft bitte (Mielcke 1799-04-11: 11r; Triškaitė, Sidabraitė 2019: 226–229).

Šis laiško fragmentas liudija du dalykus: Milkus atsiskaitinėjo Heilsbergui už pamokslų vertimą ir jam tiesiogiai siuntė tekstus, o Heilsbergas tarpininkavo tarp vertėjo ir spaustuvinių, taigi buvo tas asmuo, kuris aktyvino ir rengimą, ir leidybą.

Organizuojant kalbos mokymą, paprastai rūpinamasi dviejų tipų priemonėmis: 1) gramatika kaip taisyklių rinkiniu; 2) rašytiniais ir sakytiniais tektais kaip kalbos atkartojimo (mėgdžiojimo) pavyzdžiais (plg. Haugenas 1994: 25–26). Archyviniai dokumentai liudija, kad skaityti tinkamų kūrinių rengimas paspartėjo XVIII a. paskutiniu dešimtmečiu. Kristijono Gotlybo Milkus brolis Danielius Frydrichas Milkus (Daniel Friedrich Mielcke, 1739–1818), ėjęs Ragainės bažnytinės apskrities superintendente pareigas, rašė Prūsijos biudžeto ministerijai apie vokišką vadovėlį ir jo vertimą į lietuvių kalbą. Jis pageidavo, kad šie vadovėliai vokiečių ir lietuvių bendruomenėms būtų pateikti vienu metu (Mielcke 1794-11-28: 29r; Triškaitė, Sidabraitė 2019: 265). Čia turėtas galvoje Friedricho Eberhardo von Rochowo (1734–1805) skaitinių vadovėlių *Kinderfreund* ir jo lietuviška versija *Kūdikių prietelius* (1795), kurią išvertė Kristijonas Gotlybas Milkus (Sidabraitė 2015: 680–713). Danielius Frydrichas Milkus siūlė vokiško vadovėlio įvedimą pristabdyti, kol bus baigtas lietuviškas.

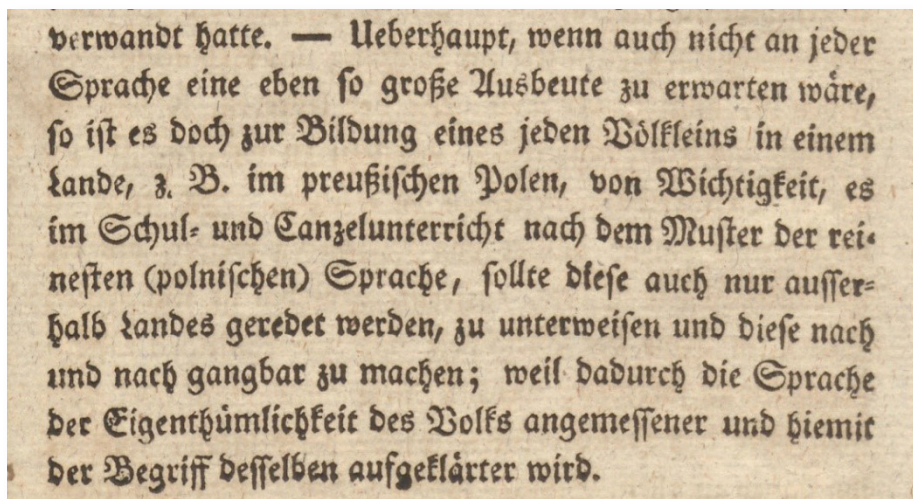
Danieliaus Frydricho Milkus rašto pradžioje kita ranka įrašyta, kad vadovėlis jau verčiamas į lietuvių ir lenkų kalbą ir netrukus bus parengtas. Kartu nurodoma, kad ir vokiškas katekizmas neturi būti įvedamas anksčiau, negu bus parengtas lietuviškas ir lenkiškas (plačiau apie tai žr. Sidabraitė 2021: 78–81). Įrašo gale yra pavardė *Groeben*. Tai Friedrichas Gottfriedas von Groebenas (1726–1799), nuo 1766 m. ėjęs Biudžeto ministro, Prūsijos Karalystės obermaršalo, Rytų Prūsijos konsistorijos prezidento ir kitas pareigas (Straubel 2009: 350). Vadinasi, aukšti pareigūnai taip pat dėjo pastangų, kad tautinių mažumų švietimas eitų lygia greta su pagrindinės tautos švietimu ir, kas labai svarbu, kad ši jų atžvilgiu neturėtų pirmumo teisės.

Dėl specialistų rengimo Heilsbergas bendravo su Kristijonu Gotlybu Milkumi. Tai rodo du Milkus laišškai: 1799 m. balandžio 11 d. jis rašė, kad trys būsantieji seminaristai ketina vykti į Karaliaučių (Mielcke 1799-04-11: 11r), o balandžio 17 d. pranešė, kad šie jau išvyksta ir prašė jiems, kaip neturtingiems žmonėms, skirti mėnesinę penkių reichstalerių paramą (Mielcke 1799-04-17: 12r; Triškaitė, Sidabraitė 2019: 226–232). Asmenvardžiai liudija, kad tai veikiausiai vokiečių kilmės asmenys, bet nėra aišku, ar jie buvo numatyti darbui lietuvių parapijose (tai tikėtina, nes derinta su lietuvių bažnyčios kantoriumi).

Bažnyčią ir mokyklą kaip pagrindines kalbos puoselėtojas matė ir Kantas¹⁶. Jis iškėlė kalbos grynumo kriterijų ir jį, beje, taikė ne vien lietuvių kalbai – paminėjo ir lenkų. Kanto nuomone, jei net ne kiekvienos tautos kalba būtų tokia svarbi mokslui kaip lietuvių, vis tiek mokyklose ir bažnyčiose turėtų būti mokoma gryna kalba tos tautos švietimo labui, turėtų būti plečiamos ir jos vartojimo ribos, nes tada ji labiau atitiktų tautos savitumą, o tauta būtų labiau išsilavinusi (plg. ir 4 paveikslą):

Ueberhaupt, wenn auch nicht an jeder | Sprache eine eben so große Ausbeute zu erwarten wäre, | so ist es doch zur Bildung eines jeden Völkchens in einem | Lande, z. B. im preußischen Polen, von Wichtigkeit, es | **im Schul= und Canzelunterricht** nach dem Mufter der **rei=neften** (polnischen) **Sprache**, sollte diese auch nur außer=halb Landes geredet werden, zu unterweisen und diese nach | und nach gangbar zu machen; weil dadurch die Sprache | der Eigenthümlichkeit des Volks angemessener und hiemit | der Begriff desselben aufgeklärter wird (K 16v).

¹⁶ Šiuolaikiniuose kalbos politikos tyrimuose daugiausia dėmesio paprastai ir skiriama kalbų vartojimui švietimo srityje; būtent švietimui keliami esminiai kalbos politikos tikslai: suformuoti tinkamus kalbos vartojimo gebėjimus ir požiūrį į kalbą kaip vieną iš svarbiausių valstybingumo ir pilietinės visuomenės raiškos būdų (Vaišnienė 2014: 27–28).

4 paveikslas. Immanuelio Kanto pratarė: mokyklose ir bažnyčiose turi būti mokoma gryna kalba (LMAVB RSS: K. J. 1999)

Taigi tautinę bendruomenę, Kanto nuomone, deramai reprezentuoti gali tik gryna kalba, tik tokia svarbi ir tautinei savimonei, ir tautos išsilavinimui, todėl reikią dėti pastangas, kad būtų išsaugotas jos grynumas. Kaip minėta (žr. 2 sk.), Kantas Prūsijos lietuvius apibūdino kaip labai seną, dabar mažoje teritorijoje suspaustą ir izoliuotą gentį, išlaikiusią gryną kalbą ir dėl to labai svarbią istorijos mokslui (K 16v). Apie dvikalbį ugdymą jis, kaip ir Heilsbergas, taip pat nekalbėjo. Skirtingai negu Jenišas, Kantas nepranašavo ir kalbos mirties. Priešingai, jis siūlė priemones, kaip išsaugoti mažų tautų kalbas: mokyklose ir bažnyčiose reikia mokyti gryna kalba ir vartoti ją kuo plačiau. Potekstėje slypi du dalykai: neabejojimas dėl lietuvių kalbos išlikimo ir preskriptyvinis požiūris į kalbą – norminamasis, besirūpinantis kokybe, saugantis grynumą. Nors lietuvių kalbos kokybė XVIII a. buvo keletą kartų tapusi diskusijų objektu, tačiau šiame diskurse ją aktualino tik Kantas (plačiau apie tai žr. Aleksavičienė 2021b: 122–128). Kitiems pratarėjų autoriams svarbesnis buvo klausimas, kuri kalba ir kokiose viešojo gyvenimo srityse turi būti vartojama.

Kalbos politikos diskursas, susiformavęs Milkaus žodyno pratarėse, paremtas grėsmių kalbai ir tautos savitumui iškėlimu, rizikos šaltinių nurodymu, kalbų vartojimo problemų išryškiniu ir galimų sprendimo būdų numatymu. Diskurse dalyvaujant galios turintiems asmenims, atsiskleidė tam tikro kalbinės gyvenamosios modelio siekimas, išryškėjo klausimų reguliavimo mechanizmas ir rezultatų duodančios veikimo formos. Keliant kalbos statuso klausimus, atsizvelgta į socialinę ir kultūrinę kalbų vartojimo padėtį, lietuvių nuostatas gimtosios ir vokiečių kalbos atžvilgiu ir galimybes nelietuviams išmokyti lietuviškai. Maža to, numatyta ir būdų, kaip įgyvendinti kalbos statuso įtvirtinimo uždavinius. Visai šitai veiklai daugiausia įtakos turėjo Heilsbergo iniciatyva ir jo sociokultūrinė kompetencija: žinių, nuostatų ir vertybių visuma, leidusi pažinti visuomenėje susiklosčiusias bendravimo normas, tautų tarpusavio santykius, jų kalbą, kultūrą, papročius ir tradicijas.

6. Išvados

Prielaidos lietuvių kalbai palankiai kalbos politikai susidarė dėl politinių XVIII a. pabaigos įvykių: po trečiojo Abiejų Tautų Respublikos padalijimo (1795) prie Prūsijos prijungus Užnemunę, išsiplėtęs lietuvių kalbos arealas ir sustiprėjęs regioninio partikuliarizmo idėjos.

Kaip rodo prātarmės Kristijono Gotlybo Milkaus žodyne *Littauisch–deutsches und Deutsch–littauisches Wörter-Buch* (1800) ir archyviniai XVIII a. pabaigos dokumentai, XVIII–XIX a. sandūroje buvo iškeltos idėjos dėl lietuvių kalbos kaip oficialiosios regioninės Prūsijos Karalystės kalbos. Vienas iš žodyne paskelbtų pratarinių autorių – Karo ir domenų rūmų Karaliaučiuje tarėjas, Rytų Prūsijos mokyklų inspektorius Christophas Friedrichas Heilsbergas, žinodamas lietuvių požiūrį į kalbos įtaką tapatybei, išmanydamas kalbų mokymosi motyvus, įstatymų leidybą, mokyklų bei bažnyčių galimybes, ėmėsi kalbos statuso planavimo.

Remdamasis Milkaus teiginiu apie tarnautojus, kuriems būtina išmokti lietuviškai, ir atsižvelgdamas į lietuvių požiūrį į kalbą, Heilsbergas siūlė svarstyti ne bendrės valstybinės vokiečių kalbos idėją, o išplėsti lietuvių kalbos viešojo vartojimo sritis. Heilsbergo iniciatyva lietuvių kalba turėjo būti vartojama tokiose svarbiose srityse kaip švietimas, bažnyčia, teisė, verslas, administravimas. Jis siekė, kad ji neprarastų nei kultūrinių, nei administracinių funkcijų. Heilsbergo iškeltos idėjos dėl lietuvių kalbos vartojimo visuomenės aptarnavimo sistemoje – dėl lietuviškai mokančių įvairių sričių darbuotojų ir lietuvių kalbą verčiamų įstatymų – liudija siekį padaryti ją oficialiai vartojama kalba, t. y. suteikti jai oficialiosios regiono kalbos statusą. Lietuvių kalbos statuso klausimas iškeltas tuo metu, kai buvo siūloma valstybinės vokiečių kalbos idėja ir jos įgyvendinimo priemonės.

Heilsbergas ėmėsi ne tik kalbos politikos formavimo, bet ir kalbos statuso įgyvendinimo veiksmų: kad lietuvių kalbos išmoktų nelietuviai, skatino Milkų parengti lietuvių–vokiečių ir vokiečių–lietuvių kalbų žodyną, rūpinosi lietuvių kalbos gramatikos, pamokslų rinkinio parengimu ir leidyba. Tai rodo ir jo švietimo politikos prioritetus – sudaryti sąlygas mokytis lietuvių kalbos provincijoje dirbančiam personalui, ugdyti mokytojų ir kunigų kalbos mokėjimo įgūdžius. Heilsbergo ir kitų aukštųjų pareigūnų palaikomieji veiksmai turėjo įtakos tiek statuso planavimui, tiek jo įgyvendinimui.

Lietuvių kalbos prestižui didinti itin svarbūs trys Heilsbergo, kaip aukšto valstybės pareigūno, teiginiai: 1) kalba yra tapatybės garantas; 2) provincijos kalbės turi mokytis valstybės tarnautojai, o ne atvirkščiai; 3) kalba turi būti puoselejiama.

Ketvirtosios Milkaus žodyno prātarmės autorius vokiečių filosofas Immanuelis Kantas išskėlė kalbos grynumo kriterijų. Tik gryną kalbą laikydamas svarbia tautos savitumui palaikyti ir mokslui, ypač istorijai, jis pabrėžė būtinybę išsaugoti kalbos grynumą ir tam numatė du būdus: grūna kalba mokytis mokyklose bei bažnyčiose ir plėsti jos vartojimo ribas.

Siekiai suteikti lietuvių kalbai oficialiosios regioninės kalbos statusą (taip užtikrinant funkcionavimą visose viešojo gyvenimo srityse, mokymą švietimo sistemoje ir sudarant sąlygas tapatybei palaikyti) Prūsijos Karalystės istorijoje užfiksuoti pirmą kartą.

Šaltiniai

- H – Heilsberg, Ch. F. 1799 [1800]. Dritte Vorrede. In: Mielcke, Ch. G. *Littauisch=deutsches und Deutsch=littauisches Wörter=Buch* [...]. Königsberg: Im Druck und Verlag der Hartungfchen Hofbuchdruckerey. [12r–15v].
- J – Jenisch, D. 1799 [1800]. 3weyte Vorrede. In: Mielcke, Ch. G. *Littauisch=deutsches und Deutsch=littauisches Wörter=Buch* [...]. Königsberg: Im Druck und Verlag der Hartungfchen Hofbuchdruckerey. [6r–11v].
- Jenisch, D. 1796. *Philosophisch-kritische Vergleichung und Würdigung von vierzehn ältern und neuern Sprachen Europens* [...]. Berlin: bei Friedrich Maurer.
- K – Kant, I. 1799 [1800]. Nachschrift eines Freundes. In: Mielcke, Ch. G. *Littauisch=deutsches und Deutsch=littauisches Wörter=Buch* [...]. Königsberg: Im Druck und Verlag der Hartungfchen Hofbuchdruckerey. [16r–16v].
- M – Mielcke, Ch. G. 1799 [1800]. Erste Vorrede. In: Mielcke, Ch. G. *Littauisch=deutsches und Deutsch=littauisches Wörter=Buch* [...]. Königsberg: Im Druck und Verlag der Hartungfchen Hofbuchdruckerey. [2r–5v].

- Mielcke, Ch. G. 1799-04-11. Brief an Christoph Friedrich Heilsberg. GStA PK: XX. HA Hist. StA Königsberg, Rep. 5, Titel 22 I, Nr. 13, l. 11r; publikuota: Triškaitė, Sidabraitė 2019: 226–229.
- Mielcke, Ch. G. 1799-04-17. Brief an Christoph Friedrich Heilsberg. GStA PK: XX. HA Hist. StA Königsberg, Rep. 5, Titel 22 I, Nr. 13, 12r; publikuota: Triškaitė, Sidabraitė 2019: 230–232.
- Mielcke, Ch. G. 1800-06-26. Brief am König. GStA PK: XX. HA Hist. StA Königsberg, EM 22 a, Nr. 3, Bd. 2, 51r–51v; publikuota: Triškaitė, Sidabraitė 2019: 236–239.
- Mielcke, Ch. G. 1800a. *Littauifch=deutsches und Deutfch=littauifches Wörter=Buch* [...]. Königsberg: Im Druck und Verlag der Hartungfchen Hofbuchdruckerey.
- Mielcke, Ch. G. 1800b. *Anfangsgründe einer Sprach=Lehre, worinn zwar die von jüngern Ruhig ehemals zum Grunde gelegt* [...]. Königsberg: Druck und Verlag der Hartungfchen Hofbuchdruckerey.
- Mielcke, D. F. 1794-11-28. Brief am König. GStA PK: XX. HA Hist. StA Königsberg, Rep. 5, Titel 15 I, Nr. 60, 29r; publikuota: Triškaitė, Sidabraitė 2019: 262–265.
- Ruhig, P. F. 1747. *Anfangsgründe einer Littauifchen Grammatick, in ihrem natürlichen Zusammenhange* [...]. Königsberg: druckts und verlegt Iohann Heinrich Hartung.
- Zöllner, J. F. 1804. *Ideen über National=Erziehung besonders in Rückficht auf die Königl. Preußifchen Staaten* [...]. Erfter Theil. Berlin: In der Realchulbuchhandlung.

Literatūra

- Aleknavičienė, O. 2018. Karaliaučiaus universiteto Lietuvių kalbos seminaras: 1718–1723 m. *Senoji Lietuvos literatūra* 46, 15–56. Prieiga internetu http://www.lli.lt/failai/Aleknavičienė_15-55.pdf.
- Aleknavičienė, O. 2020. Lietuvių tarmių samprata Povilo Frydricho Ruigio gramatikoje *Anfangsgründe einer Littauischen Grammatick* (1747): centras ir periferija. *Archivum Lithuanicum* 22, 83–130. Prieiga internetu <https://www.istorija.lt/data/public/uploads/2021/04/2020-archivum-lithuanicum-t.-22-3-o.-aleknavičienė-lietuvų-tarmiu-samprata-povilo-frydricho-ruigio-gramatikoje-p.-83130.pdf>.
- Aleknavičienė, O. 2021a. Kristijono Gotlybo Milkaus žodyno *Littauisch–deutsches und Deutsch–littauisches Wörter-Buch* (1800) prātarmės: datavimas ir intertekstinės sąsajos. *Acta Linguistica Lithuanica* 85, 71–97.
- Aleknavičienė, O. 2021b. Kalba ir tapatybė Kristijono Gotlybo Milkaus žodyno *Littauisch–deutsches und Deutsch–littauisches Wörter-Buch* (1800) pratarmėse: diskurso analizė. *Archivum Lithuanicum* 23, 101–136.
- Bense, G. 2006. Mielcke, Kant und Königsberg. *Navicula litterarum Balticarum. Philologische Baltikum-Studien für Jochen D. Range zum 65. Geburtstag*. S. Kessler, Ch. Schiller (Hrsg.). Wiesbaden: Harrassowitz Verlag. 209–212.
- Christian, D. 1994. Kalbų planavimas kalbotyros požiūriu. *Sociolingvistika ir kalbos kultūra*. L. Grumadienė, R. Marcinkevičienė (sud.). Vilnius: Gimtoji kalba. 29–40.
- Citavičiūtė, L. 2004. *Karaliaučiaus universiteto Lietuvių kalbos seminaras. Istorija ir reikšmė lietuvių kultūrai. Vilnius: Lietuvių literatūros ir tautosakos institutas*.
- Cooper, R. 1989. *Language planning and social change*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Erler, G. 1911/1912. *Die Matrikel und die Promotionsverzeichnisse der Albertus-Universität zu Königsberg i. Pr. 2. Die Immatrikulationen von 1657–1829*. Leipzig: Verlag von Duncker & Humblot.
- Haugenas, E. 1994. Kalbotyra ir kalbos planavimas. *Sociolingvistika ir kalbos kultūra*. L. Grumadienė, R. Marcinkevičienė (sud.). Vilnius: Gimtoji kalba. 14–28.
- Kalėdienė, L. 2009. Viešojo nuomonė ir kalbų politika. *Kalbos kultūra* 82, 287–293.
- Kant, I. 1996. *Politiniai traktatai*. A. Jokubaitis (sud.). Vilnius: Aidai.
- Kant, I. 2008. *Anthropology, History and Education*. G. Zöllner, R. Loudon (eds.). Cambridge et al.: Cambridge University Press.
- Kern, U. 2007. Denn ich bin ein Mensch gewesen. Einführung in Leben und Werk Immanuel Kants. *Was ist und was sein soll. Natur und Freiheit bei Immanuel Kant*. U. Kern (Hrsg.). Berlin; New York: Walter de Gruyter. 43–92.
- Kėvalienė, D., A. Raipa. 2007. Pagrindiniai valstybinės kalbos politikos bruožai ir tendencijos. *Viešojo politika ir administravimas* 19, 46–53. Prieiga internetu <https://vpa.ktu.lt/index.php/PPA/article/view/27021>.
- Klimaitė, R. 2004. Kalbų įvairovė Europos integracijos procese. *Filosofija. Sociologija* 2, 12–16. Prieiga internetu <http://elibrary.lt/resursai/LMA/Filosofija/F-12.pdf>.
- Koženiauskienė, R. 1990. *XVI–XVIII amžiaus prakalbos ir dedikacijos*. Vilnius: Mokslas.
- Landwehr, A. 2018: Diskurs und Diskursgeschichte. *Docupedia-Zeitgeschichte*. Prieiga internetu http://docupedia.de/zg/Landwehr_diskursgeschichte_v2_de_2018.

- Maitz, P. 2011. *Sozialpsychologie des Sprachverhaltens. Der deutsch-ungarische Sprachkonflikt in der Habsburgermonarchie*. Berlin: Walter de Gruyter.
- Malter, R. 1990. *Immanuel Kant in Rede und Gespräch*. Hamburg: Felix Meiner Verlag.
- Matulevičius, A. 1989. *Mažoji Lietuva XVIII amžiuje*. Vilnius: Mokslo.
- Matulevičius, A. 2003. Kolonizacija. *Mažosios Lietuvos enciklopedija 2. Kas–Maž*. Vilnius: Mažosios Lietuvos fondas, Mokslo ir enciklopedijų leidybos institutas. 258–263.
- Müller, A. 1928. *Die preussische Kolonisation in Nordpolen und Litauen (1795–1807) von Dr. August Müller. Mit drei Kartenskizzen*. Berlin: Verlag von Karl Currius.
- Neugebauer, W. 1992. *Schule und Absolutismus in Preussen. Akten zum preußischen Elementarschulwesen bis 1806*. Berlin; New York: Walter de Gruyter.
- Niedzielska, M. 1999. Die Geschichtsschreibung der Provinz Preußen und die Frage der nationalen Minderheiten im 19. Jahrhundert. *Nationale Minderheiten und staatliche Minderheitenpolitik in Deutschland im 19. Jahrhundert*. H. H. Hahn, P. Kunze (Hrsg.). Berlin: Akademie Verlag GmbH. 41–50.
- Pupkis, A. 2019a. Lietuvių kalba valstybėje. Iš tarpukario patirties. *Gimtoji kalba* 1, 4–13.
- Pupkis, A. 2019b. Lietuvių kalba valstybėje. Iš tarpukario patirties. *Gimtoji kalba* 2, 7–15.
- Putinaitė, N. 2003. (Ne)lietuvis Kantas. *Naujasis židinys-Aidai* 7–8, 389–396. Prieiga internetu <https://nzidinys.lt/wp-content/uploads/2018/12/NZ-2003-nr-7-8.pdf>.
- Putinaitė, N. 2004. *Paskutiniai proto revoliucija. Kanto praktinės filosofijos studija*. Vilnius: Aidai.
- Putinaitė, N. 2005. Kantas ir Donelaitis apie lietuvių charakterį. *Naujasis židinys-Aidai* 1–2, 34–40. Prieiga internetu <https://nzidinys.lt/wp-content/uploads/2018/12/NZ-2005-nr-1-2.pdf>.
- Rickevičiūtė, K. 1968. I. Kanto požiūris į lietuvių kalbą ir kultūrą. *Problemos* 1, 56–65.
- Schiller, Ch. 1994. Das Litauische Seminar in Halle (1727–1740) und seine Mitglieder. Auf Spurensuche. *Acta Baltica XXXII*, 195–223.
- Schubert, G. 1999. Die Ungarn in Europa. *Eurolinguistik. Ein Schritt in die Zukunft*. R. Reiter (Hrsg.). Wiesbaden: Harrassowitz Verlag. 190–206.
- Shell, S. 2011. ‘Nachschrift eines Freundes’: Kant on Language, Friendship and the Concept of a People. *Kantian Review*. Published online by Cambridge University Press. Prieiga internetu <https://vdocuments.mx/nachschrift-eines-freundes-kants-postscript-of-a-friend.html>.
- Sidabraitė, Ž. 2015. Skaitinių vadovėlis *Kūdikų prietelius. Skaitinių vadovėlis*. Ž. Sidabraitė (par.). Klaipėda: Klaipėdos universiteto leidykla. 680–713.
- Sidabraitė, Ž. 2020. Immanuelio Kanto prakalba Christiano Gottliebo Mielcke’ės žodyne (1800). *Res Humanitariae* 28, 192–208. Prieiga internetu <https://e-journals.ku.lt/journal/RH/article/2240/info>.
- Sidabraitė, Ž. 2021. Kaimo mokykloms skirtas lietuviškas katekizmas (1795). Rengimo aplinkybės. *Knygotyra* 76, 72–92. Prieiga internetu <https://doi.org/10.15388/Knygotyra.2021.76.76>.
- Skrupskelis, I. 1967. *Lietuviai XVIII amžiaus vokiečių literatūroje*. Roma: Lietuvių katalikų mokslo akademija.
- Smetonienė, I. 2005. Lietuvių kalbos politika Europos kalbų politikos kontekste. *Kalbos kultūra* 78, 23–31. Prieiga internetu <http://bendrinekalba.lt/?78>.
- Straubel, R. 2009. *Biographisches Handbuch der preußischen Verwaltungs- und Justizbeamten 1740–1806/15* 1–2. München: K. G. Saur Verlag.
- Telešienė, A. 2005. Kritiškosios diskurso analizės metodologinių principų taikymas sociologiniuose tyrimuose. *Filosofija. Sociologija* 5, 1–6.
- Terveen, F. 1954. *Gesamtstaat und Retablissement. Der Wiederaufbau des nördlichen Ostpreußen unter Friedrich Wilhelm I 1714–1740*. Göttingen etc.: Musterschmidt.
- Triškaitė, B., Ž. Sidabraitė. 2019. *Lituanistinio sąjūdžio XVIII amžiaus Prūsijoje atodangos 2. Dokumentinis Milkų šeimos palikimas*. Vilnius: Lietuvių literatūros ir tautosakos institutas.
- Triškaitė, B. 2019. Milkų šeima XVII–XVIII a. Prūsijos Lietuvoje: genealogijos rekonstrukcija. *Archivum Lithuanicum* 21, 73–216. Prieiga internetu <https://etalpykla.lituanistikadb.lt/object/LT-LDB-0001:J.04~2019~1602792393041/J.04~2019~1602792393041.pdf>.
- Vaišnienė, D. 2014. Europos kalbų paveikslas: esminiai kalbos politikos klausimai ir kryptys, *Parlamento studijos. Mokslo darbai* 17, 18–37. Prieiga internetu https://journals.lnb.lt/ps-archyvas/Nr17/files/17_kalba_1.pdf.
- Witt, J. 2001. *Wohin steuern die Sprachen Europas? Probleme der EU-Sprachpolitik*. Tübingen: Stauffenburg-Verlag.

[teikta 2021 m. spalio 18 d.